

AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNDƏ İKİNCİ ŞƏXS DƏ
İSMƏ ƏLAVƏ OLUNAN ŞƏXS ŞƏKİLÇİLƏRİ

M.Ə.MƏMMƏDOV*

Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində ikinci şəxsin təkli ədəbi dil forması ilə -san, -sən şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: *tələbəsən, bakilisən, cayılsan, atasan, qohumsan (B.), bənnasan, dülgərsən, naxırçısən, əmisən, hodəksən* “cütçüsən” (Nax.), *cumabaşısən* “taxıl qarovulçusu”, *ağrasaqqalsən* “əkin işinə rəhbərlik edən şəxs”, *dədəsən, məllimsən* (Muğ.), *uşağsən, qudasən, yançısən* “tərəfdar”, *ədəşsən* (Qb.).

İkinci şəxsin təklinin qədim forması, velyar n səsli - *saη, - səη* şəkilçisi əsasən şivələrin qərb qrupunda, qismən də Cəbrayıl (Dağ Tumas, Qazan, Qaracallı kənd şivələri), İmişli (Təklə-Muğanlı kənd şivələri), Çəmbərək, Zəngilan və Şəmkir şivələrində işlənməkdədir; məs.: *atıcısən*, “keçəçi”, *buyruxçısən* “xidmətçi”, *yamaxçısən* “pinəçi”, *öruxçüsən* “bənna”, *çərçısən* “xırdavatçı” (Qaz.), *maralyannısən, kəççısən* (Cəb.), *arıçısən, suçısən, mənsilçısən* “yağ, pendir hazırlayan” (Çəm.), *odunçısən, qohumsən, dayısən, nənəsən* (Şəm.).

-*san*. Bir variantda işlənən bu şəkilçi Şəkinin bəzi şivələrində müşahidə edilmişdir: *əcizsən, sığırçısən, qoruxçüsən, məllimsən, inisən* “qayın”, *səvisən* “körpə uşaq” və s.

-*sa, - sə. n* səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gələn bu formaya Dərbənd və Cəbrayıl (Sirik, Horovlu, Quycaq kənd şivələri) şivələrində təsadüf olunur. Cəbrayıl şivəsində *n* səsi düşür və şəkilçinin saiti burunda tələffüz olunur; məs.: *adamsa* [4, s.139]. Dərbənd şivəsində isə Cəbrayıl şivəsindən fərqli olaraq, şəkilçi burun saiti ilə müşayiət olunmur: *uşaxsa:, adamsa:, babasa:* və s.

-*sa, - sə* şəkilçisi Qaraçay-balkar dilində də qeydə alınmışdır (17, s.226).

-*sın, -sin, -sun, -sün* şəkilçisi Gədəbəy və Qaxın İlisu şivələri üçün xarakterikdir. Lakin İlisu şivəsində şəkilçinin sonunda velyar *η* deyil, adi *n* səsi tələffüz olunur; məs.: *atasıη, kişisiη, odunçusuη*,

* Məmmədov Məhəmməd Əvəz oğlu – filologiya elmləri namizədi, BDU-nun Türkologiya kafedrasının dosenti.

örüx'çüsüη (Gədə.), *çobansın*, *uşaxsın*, *baysısın*, *qohumsun*, *tütünçüsün*, *gülüysün* (Q.) - *sin*⁴ şəkilçisi M.Kaşqarının lüğətində də işlənmişdir: *Hangi boydansın?* “Hansı boydansa?” [MK, II c, s.284]. M.Kaşqari həmçinin qeyd edir ki, türklər “*sən*”, gəncəklər “*sin*” deyirlər. Gəncək dilində kəlimələr çox əsrəyə uyarlar, esrə olur. Çünki onların dili kobuddur. Yuxarı Çinədək, çıqıl, yağma, tuxsi dillərində örtə olur (MK, III c.. s.139).

Bu şəkilçiyə klassiklərin əsərlərində də rast gəlinir; məs.: *Gör ki, kimün könüli otağısın, Aşkara, şəha, qızıl yağısın* (Q.Bürhənnəddin, s.78).

Malik ayıtdı: Nə kişisin və nə oğlancısın (Zərir, s.14).

Sən nəbisin, həqq-nəbi derlər sana (S.Fəqih, s.48).

-*san*² şəkilçisi Qaraqalpaq, qumuq, Tuva, özbək, uyğur dillərində, -*sın*⁴ forması isə müasir türk, qazax, karaim, qırqız, noqay və Barabın tatarlarının dilində də eyni vəzifədə işlənmişdir. Sibir türklərinin (Altay, xakas, şor) dilində -*zin*//*in*, türkmən dilində -*din*, başqırd dilində -*hin* variantı işləkdir. Ümumtürk arealında “*san*”la müqayisədə qapalı variant üstünlük təşkil edir. N.Z.Hacıyeva -*sin*⁴ izoqlossunun innovasiya mərkəzinin Orta Asiya türklərinin yayıldığı zonanın olması qənaətindədir (9, s.178). Bu fikrin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Orta Asiyada oğuz, qırpaq və karluq tipli türk dillərinin nümayəndələri yaşayırlar. Həmin regionda özbək və Qaraqalpaq dilləri istisna olmaqla, oğuz və qırpaq mənşəli türk dillərində -*sin* şəkilçisi işlənir. Bunun ayrılıqda oğuz və ya qırpaq xüsusiyyəti olmasını müasir dil faktları ilə təsdiqləmək çətindir. Daha doğrusu, E.İ.Əzizovun təbirincə “oğuz-qırpaq dili”nin qədim səciyyəvi xüsusiyyəti kimi, Orta Asiyadan yayıldığını güman etmək olar. İzoqlosslar innovasiya mərkəzində güclü, ondan uzaqlaşdıqca zəif şəkildə özünü büruzə verir. Bu səbəbdən də Azərbaycan dili şivələrində məhdud arealda – oğuz boylarından olan ayrımların şivəsində müşahidə olunması təbii haldır.

-*si*//*su*. Velyar η səsinin düşməsi ilə yaranmış bu forma Gədəbəyin ayrım şivəsində A.Hüseynov tərəfindən qeydə alınmışdır: *yoldaşsi*. Müəllif bu şəkilçinin həmçinin felin nəqli keçmiş və qeyri-qəti gələcək zamanlarda da -*si* şəklində işləndiyini göstərmişdir [5, s.54, 73-76]. Alimlər bu formanı etirazla qarşılamışlar. R.Rüstəmov bu fikirlə razılaşmayaraq yazır: “Gədəbəy, Daşkəsən, Kəlbəcər və Xanlar rayonlarının ayrım şivəsində ikinci şəxs təkdə -*sin* şəkilçisi işlənir. Ola bilsin ki, bəzən həmin şəkilçidəki velyar η səsi zəif tələffüz edilir, düşmək dərəcəsinə qədər zəifləyir, lakin düşmür” [13, s.207].

M.Rəhimova görə, yuxarıda qeyd olunan şəkilçinin (-*si* şəkilçisindən) sonuncu - *n* səsi düşmüşdür və bunun da sonorluğu, ehtimal ki, artıq burun səsinə çevrilən *ı* səsinə keçmişdir [11, s.232].

-*si*//*su* şəkilçisi Azərbaycan dilinin şimal-qərb və cənub qrupu şivələrinə xas olan səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri əsasında – vel-

yar η səsinin düşməsi və ya qısalması nəticəsində özündən əvvəlki və ya sonrakı saitə burunluq xüsusiyyəti verməsi yolu ilə yaranmışdır. Lakin analoji hadisə Dərbənd şivəsində də baş vermişdir. Dərbəndin bəzi şivələrində də n səsinin düşməsi ilə yaranmış - *sa*, - *sə* şəkilçisi burunda tələffüz olunmur.

- *saq*, - *səq*. Qədim velyar η səsinin izi Şəmkir şivəsində - *saq*, - *səq* şəkilçisinin tərkibində qorunub saxlanmaqdadır; məs.: – *Ayrı oğulsaq heş tayın yoxdu; İndi yaxşısaq göz dəyməsin* və s.

- *sıq* (κ). Velyar η səsi ilə əlaqədar əmələ gəlmiş - *sıq* (κ) forması ayırım şivəsinin səciyyəvi xüsusiyyətidir; məs.: *qoumsuk*, *ta-vırğasıq*, “köçəri”, *toyçusıq*, *xavarçısıq*, “xidmətçi” B.Sadiqov bu şəkilçinin şəxs kateqoriyasında fellərdə də işlənməsini qeyd etmişdir; məs.: *baxıfsıq*, *tikişısıq*, *vurubsuk*, *qörüfsuk* [15, s.180].

Şəmkir və Gədəbəy şivələrində ikinci şəxs təkin mənsubiyyət və şəxs şəkilçilərinin və yiyəlik hal şəkilçisinin sonunda -*q*, κ ünsürlərinin işlənməsi velyar η səsinin tarixi inkişaf prosesinin nəticəsidir. Türk dillərində velyar η səsinin xüsusi refleksləri \check{g} , *q*, *y* səsləri hesab olunur (Muq. et: *münüz* (buynuz) tatar, başqırd dillərində *meqiz*) [16, s.70]. Burada inkişafın iki istiqamətdə getdiyini söyləmək mümkündür. Birincisi, η səsi *q*/ \check{g} səsinə o da karlaşaraq κ samitinə çevrilmişdir. Cingilti *q* səsinin karlaşaraq κ səsinə çevrilməsi ayırım şivəsinin əsas fonetik xüsusiyyətlərindən biridir [6, s.30]. Dialektoloji ədəbiyyatda ikinci səbəb kimi *nq*//*nğ*//*nk*//*nk* birləşməsinin sadələşməsi, yəni *n* ünsürünün düşməsi ilə κ səsi tələffüz olunması göstərilir.

Ədəbi-bədii dilin qədim dövrlərindən müasir dövrə qədər -*san*, -*sən* şəkilçisinin fonetik tərkibi, məna və vəzifəsi dəyişməmiş, sabit qalmışdır; məs.: ...*el çəriginə əgdim eşim ərsən ayı eşim sınarım kanta ər sayım*... “El qoşununa qurban etdim. Dostum, igidsən, çağıraraq dostum, yarım, xanda (Yenisey, 41-ci abidə, arxa tərəf, 8-ci sətir); *Mərə, qəzası yetmiş yigit, nə yigitsən, qayıda döngil!* - *dedi* (KDQ, s.92).

Məni mən' etmə ey zahid, güvənmə zikrə ey sufi,

Ki, sən məğrursən zikrə, mənəm müştəq didarə (Nəsimi, s.42).

İsayi-zəmani xoş nəfəssən

Kim qalsa piyadə sən fərəssən (Xətai, s.50).

Malın varsa, onu sərfe et, əgər sən kamil insansən,

Çatarsən bil kəmalə, sərvətin tapdıqda nöqsani (Füzuli, s.506).

Türkologiyada şəxs şəkilçilərinin şəxs əvəzliliklərindən törəməsi artıq qeyd-şərtsiz qəbul olunmuşdur. İkinci şəxs şəkilçisinin mənşəyi araşdırılarkən, birinci növbədə *sən* şəxs əvəzliyinin arxitektipi nəzərə alınır. Alimlərin əksəriyyəti ikinci şəxs tək əvəzliyinin qədim formasını *se*//*sə*//*si* şəklində müəyyənləşdirirlər. -*n* sonradan əlavə olunan ünsür hesab edilir. V.Radlov, K.Qrönbek, N.A.Baskakov və başqaları yiyəlik halın qalığı [1, s.58], A.N.Ko-

nonov possessivlik əlaməti adlandırırırlar [7, s.172].

B.Serebrennikov və N.Hacıyeva çuvaş dilindəki *ezi* “sən” formasının işlənməsinə əsaslanaraq “sə” şəklinə üstünlük verirlər (16, s.137). Şübhəsiz ki, Azərbaycan dili şivələrində ikinci şəxs təkdəki şəkilçilərin müxtəlifliyi *sən* əvəzliyinin tarixi formalarının izləridir.

Altay dillərində ikinci şəxs tək əvəzliyi *-sin//sen* şəklində olmuşdur. Güclü vurğu nəticəsində *sin* türk dillərində *san* formasına çevrilmişdir. Altay dil ümumiliyi dövründə adlıq halda *sən* əvəzliyinin sonuncu səsi “n” düşmüşdür [12, s.69]. *n* - ünsürünün düşməsi ilə ikinci şəxsin tək monqol dilində *si*, - *s* - *c*, tunqus-mancur dillərində *s*, - *s* - *hi* şəklini almışdır.

İkinci şəxsin cəminin qrammatik əlamətinə görə Azərbaycan dili şivələri müxtəlif qruplara bölünür:

- *sınız*⁴. Dördvariantlı - *sınız* şəkilçisi əsasən şivələrin qərb qrupunda, Zəngilan, Ağcabədi, Naxçıvan, Zəngibasar və Şəkinin bəzi şivələrində müşahidə olunur; məs.: *kosalısınız*, *əfçisiniz* “xırdaçı”, *üzgücsünüz* (Qaz.), *hodəksiniz*, *kəççisiniz* (Nax.), *suçusu-
nuz*, *günüsüñüz* (Ağ.), *əcizsiniz*, *sığırçısınız*, *çölcüsüñüz*, *elçisiniz*, *qoruxçusuñuz* (Ş.).

- *sınız*⁴ izoqlossu şivələrin qərb qrupunda güclü digər şivələrdə isə (Şəki, Zaqatala, Qax, Şərur və s.) özünü zəif şəkildə büruzə verir.

Bu şəkilçi müasir türk dilində, türkmən dilinin Mançışlaq şivəsində, qazax dilinin türkmən dili ilə qonşu olan şivələrində, Barabın tatarlarının dilində də işlənir [8, s.222; 10, s.140; 3, s.211].

Əsasən oğuz tipli türk dilləri üçün səciyyəvi olan - *sınız*, - *siniz* şəkilçisinin qıpçaq tipli türk dillərində işlənməsi N.Z.Hacıyevaya görə, miqrasiya və əlaqələrlə bağlıdır [10, s.140].

-*sañız*, -*səñiz* şəkilçisi Gədəbəy və Daşkəsən bölgələrindəki ayırım şivəsi üçün səciyyəvidir; məs.: *bavasañız*, *anasañız*, *baldıssa-
ñız*, *nənəsəñiz*, *əmisəñiz*.

-*sıyız*⁴. Qədim *η* səsinin tarixi inkişafı nəticəsində yaranmış ikinci şəxs cəmin “y” ünsürlü - *sıyız* şəkilçisi İrəvan, Zəngibasar və Cəbrayıl (Daşkəsən və Süleymanlı) şivələri üçün xarakterikdir; məs.: *yaxşısıyız*, *kəççisiyiz* (Cəb.), *atasıyız* (kişisi:z), *əməsiyiz*, *adamsuyuz*, *qonşuyuz*, *sütçüsüyuz* (İr.), *daxüüsüyız*, *ləlix’siyiz*, *qo:msuyuz*, *uşaxsuyuz*, *üzümçüsüyüz* (Zb.).

-*sağız*, -*səğiz*. Gədəbəy şivəsində ikinci şəxs cəm şəkilçisinin ilk saiti açıq olan “ğ” ünsürlü variantı da işlənməkdədir; məs.: *sı-
ğırçısısağız*, *bavasağız*, *xasımsağız* “*həmyaş*”, *çərçisağız*, *özünəbəylər-
sağız*.

n > ğ səsuylünlüğü türk dillərində geniş yayılmışdır. Bunun ən bariz nümunəsi *ağac* sözüdür. Türk dillərinin materialları *ağac* sözünün *anaç* şəklində olmasını söyləməyə əsas verir (16, s.70).

“Ağac” sözü Altay dilinin teleut dialektində *anaş*, tofalar dilində *neş* şəklində işlənir. *n > ğ* səsuylunluęu şəkilçilərdə də təzahür etmişdir. Daha çox felin şəxs şəkilçilərində özünü büruzə verir. Qədim - *sinis//sinlar* şəkilçisi Qaraçay-balkar, qumuq, tatar və Altay dillərində *sięiz>ęiz*, *sięar>ęar* formalarında sabitləşmişdir.

-*suvuz*. “V” ünsürü ilə digər variantlardan seçilən bu formaya tədqiq olunan şivələr arasında Ağcabədi şivəsində rast gəlinmişdir; məs.: *bajisuvuz*, *qardaşsuvuz*, *günüsuvuz*, *qonaxsuvuz*, *suçusuvuz*.

“V” ünsürü türk dillərindəki *n>ę>v* səsuylunluęu əsasında meydana çıxmışdır; müq.: “*aęır*” sözü tatar dilində avar, çuvaş dilində “*yıvır*” şəklindədir. Azərbaycan dilindəki *düyün* sözünün arxetipi “*tüęün*” şəklində müəyyənləşdirilmişdir (16, s.48). Həmin söz türkmən dilində *düvün*, çuvaş dilində *mibi*, Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələrində *düvün//tüvün* şəklində nəzərə çarpır.

- *sıvız*⁴ şəkilçisinin *n*, *y*, *ę*, *v* ünsürlü variantları yuxarıda adları qeyd edilmiş şivələrdə – fellərdə də eyni dərəcədə işlənir; məs.: *aşdınız*, *bahdıvız*, *görüvax'siniz* (Qaz.), *durduęuz*, *güldüęüz*, *gəlmisıęiz* (Cəb.), *baxıfsıvız*, *gəlifsiyiz*, *tapıfsıvız*, *görüfsüvüz* (Zb.) və s.

y, *ę*, *v* ünsürlərinə əvəzliliklərin yiyəlik və yönlük hallarında da rast gəlmək mümkündür; məs.: *sənüv*, *sizüv*, *onuv*, *ollaruv* (Abc., Dər.), *sənüy*, *onuy* (L.), *səniy*, *siziy* (İt.), *maęa*, *saęa*, *oęa* (Zaq., Q., Ay.) [6, s. 31, 32, 36].

Göründüyü kimi, bütün nümunələrdə *y*, *ę*, *v* ünsürləri *n* (*η*) səsini əvəz etmişdir. Türkoloji araşdırmalarda həmin formaların velyar *η* səsinin qədim *nq//nę//nk//nk* şəklinin təkamülü nəticəsində meydana çıxması ilə izah olunur. M.Rəsəninin fikrincə, türk dillərində *nq//nk* birləşməsinin sadələşməsi prosesində *n>ę/q>v>y* səs uyğunluqları əmələ gəlmişdir [14, s.171]. M.Şirəliyev bu səs uyğunluqlarının yaranma səbəbini belə xarakterizə edir: “... *nq* səsi get-gedə öz hissələrinə parçalanmış, bir qrup dialektlərdə bu səsin *n* ünsürünə, başqa bir qrup dialektlərdə isə *q*, *ę*, *g* ünsürünə üstünlük verilmişdir. *ę* səsinin yumşalması nəticəsində onun yerində bəzi dialekt və şivələrdə *y* səsi meydana gəlmiş, bəzi dialekt və şivələrdə də *ę* səsi *v* səsi ilə əvəzlənmişdir” [18, s.76].

Ümumiyyətlə, qədim türk dilindəki *η* səsinə müasir türk dillərində *y*, *v* səsləri uyğun gəlir. Məsələn, qədim türk dilindəki *sönük* “sümük”, *yanak* sözləri bəzi müasir türk dillərində *soyuk*, *yayak* (türk), *sujek*, *yayak* (qumuq), *süjek*, *ziyak//zajak* (qaraçay-balkar), *suvak*, *yayax* (karaim), *süjok*, *zanak* (qazax) şəklindədir.

Bu xüsusiyyət şəkilçilərdə də təzahür etmişdir. Başqırd dilinin şimal-qərb dialektlərində *-heqez*, *-zoęoz*, *-höqöz*, tatar dilinin orta dialektlərində *-sıęiz*, *-seqez*, özbək dilində *-yiz*, Sibir (tyumen) tatarlarının dilində *-ęuz//ęuş*, *qumuq*, tatar, Qaraçay-balkar dillərində *-ęiz* formaları mövcuddur [10, s.97; 14, s.170].

M.Şirəliyev *n* səsinin şəkilçilərin tərkibindəki təzahür forma-

larının mənşəyi məsələsinə toxunaraq, -ğ elementini, M.İslamov isə -v ünsürünü qıpçaq mənşəli hesab edirlər [19, s.14; 6, s.32].

Beləliklə, aydın olur ki, velyar *n* səsinin arxaikləşməsi ilə müasir türk dillərində və onların şivələrində müxtəlif təzahür formaları meydana çıxmışdır. Oğuz tayfa dilləri üçün velyar *n* səsi səciyyəvi olduğundan, *q/ğ, y, v* ünsürləri digər tayfa dillərinə məxsus olmuşdur. İnkişaf prosesində *n* səslə forma türk ədəbi dil normasına, digər variantlar dialekt xüsusiyyətinə çevrilmişdir. Velyar *n* səslə forma istisna olmaqla, digər variantların müasir türk ədəbi dillərinə geniş dairədə işlənməməsini də tarixi dialekt faktının ədəbi dilə nüfuz edə bilməsi ilə izah etmək olar.

Gədəbəy şivəsindəki ilk saiti açıq olan *-sanız*⁴ şəkilçisi qapalı formadan (*-sınız*⁴) qədimdir. İkinci şəxsin cəminin qrammatik forması *sən/san* əvəzliyinin üzəinə *-z* kəmiyyət şəkilçisi əlavə etməklə düzəlməsi tədqiqatçılar tərəfindən artıq qəbul edilmişdir. Belə güman etmək olar ki, ilk əvvəllər ikinci şəxs cəm şəkilçisi *-sanız, -səniz* şəklində olmuş, sonralar ahəng qanununun tələbi ilə şəkilçinin ilk açıq saiti qapalılışmışdır.

*-sız*². Bu şəkilçi Azərbaycan dili şivələrində eyni kəmiyyətdə yayılmamışdır. Şəkilçinin kəmiyyətinə görə, şivələrimiz arasında fərq vardır. Qazax, Zəngilan, Mingəçevir ətrafı şivələrində *-sız* şəkilçisi dörd variantlıdır; məs.: *atasız, anasız, adamsız, dossuz* (Q.), *qocası:z, məllimsi:z, əkinçisi:z, qoruxçusu:z, üzümçüsü:z* (Zən.), *qağası:z, əmisi:z, üzgüçüsü:z* (Min.).

*-sız*² Naxçıvan və Ağcabədi şivələrində bu şəkilçinin damaq variantı (*-sız, siz*) üstünlük təşkil edir; məs.: *bənnəsiz, qəbaxçısız, naxırçısız, gəvsiz* “yəznə”, *mədədçisiz* “köməkçi”, *xorumçısız* “ot bağlayan adam” (Nax.), *günəsiz, çölçüsiz, suçusuz* (Ağc.).

-suz, -süz. İkivariantlı dodaqlanan saitli *-suz, -süz* şəkilçisi Bakı, Muğan, Quba, Lənkəran, Dərbənd və Salyan şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyəti sayılır; məs.: *kətdisüz, tikməsüz* “varis”, *həmşirəsüz* “bacı”, *cursuz* “dost” (B.), *balıqçısuz* (Lən.), *uşağsuz, adaşsuz, gıyovsuz* “kürəkən”, *günisüz, bədəlsüz* “həmyaş” (Qb.) *aşıqçısuz* “çalğıcı”, *dədəsuz, xəstəkarsuz* “elçi”, *ciyəvarsuz* “kəndirbaz”, *adamsuz, müğrügşuz* “başçı”, *eltisüz* (Muğ.).

-saz, -səz. Digər şivələrdən fərqli olaraq, Dəvəçinin Baş Əmirxanlı kənd şivəsində ikivariantlı, açıq saitli *-saz, səz* şəkilçisi işlənməkdədir; məs.: *uşağsaz, kişisaz, gəlinsəz*. Buna qədim *-sarız*⁴ şəkilçisinin ixtisar şəklə kimi də yanaşmaq olar. Lakin Naxçıvan, Ordubad və Şəkinin bəzi şivələrində velyar *η* səsinin düşməsi ilə yaranmış qısa forma burunda tələffüz olunur (*-saz, -səz*).

Azərbaycan dili şivələrinin bir qisminə *-sız*⁴ şəkilçisi birvariantlıdır. Şivələrin bir qisminə damaq və digər qisminə dodaq saitləri daha çox nəzərə çarpır, məsələn, Təbriz, keçid və Şəkinin bəzi şivələrində *-suz, Cəbrayılın Papı, Əfəndilər və Mirzəcanlı şivə-*

lərində *-süz*, Zaqatalanın Yuxarı Tala və Verxiyan şivələrində *-siz*, Cəlilabadın Cəngan şivəsində *-süz* forması aparıcı mövqedədir; məs.: *məlimsüz, kömürçüsüz* (Ş.), *qonaxsüz, başmaxçısız, yolçısız, xəlvərçısız, qəfəçısız* “çayçı” (Təb.), *həkimşüz, naxırçısız* (Zər.), *iççısız* (Cəb.), *uşaxsüz, adamsüz* (Zaq.), *əkinçısüz, xalasüz* (Cəl.). Bununla yanaşı, Şəki, Cəbrayıl, Zəngilan, Ağcabədi və Qarakilsənin bəzi kənd şivələrində birvariantlı *-süz* və ya *süz* formaları uzanaraq burunda tələffüz olunur; məs.: *çobansüz, qulluqçısüz, arıçısız, həkimşüz* (Ş.), *pammıxçısız, dayısız, gəlinsüz* (Ağc.), *iççısız* (Cəb.).

Müşahidələrdən belə qənaət hasil olur ki, *-süz* izoqlossu şivələrimizin şərq və cənub qruplarında, eləcə də keçid şivələrində sıx, qarışıq şivələrdə isə seyrək şəkildə özünü göstərir.

Bu şəkilçi *-süz, -siz, -sis, -sis* şəklində qazax, Qaraçay-balkar, Qaraqalpaq, qumuq, karaim və noqay dillərində geniş yayılmışdır. Buna əsaslanaraq N.Hacıyeva *-süz* şəkilçisini qıpçaq dilləri üçün səciyyəvi hesab edir [9, s.182].

Göründüyü kimi, Azərbaycan dili şivələrində iki izoqloss (*-sünüz, -süz*) mövcuddur. Oğuz və qıpçaq tipli türk dillərində hər iki forma paralel yayılmışdır. Lakin hər ikisinin müasir arealı müxtəlif mərkəzdən yayıldığını göstərir. *-sünüz* izoqlossunun innovasiya mərkəzinin oğuz dilləri, *-süz* izoqlossunun isə qıpçaq dilləridir.

-süz⁴ şəkilçisinin yaranması ilə əlaqədar türkologiyada iki fikir mövcuddur. Birincisi, *-sünüz* şəkilçisinin *n* səsi düşmüş variantı, ikincisi isə qədim müstəqil şəxs şəkilçisi ilə bağlıdır. Birinci fikir tədqiqatçıların əksəriyyəti, digəri isə daha çox R.Rüstəmov tərəfindən müdafiə olunur.

Türkoloqların əksəriyyəti ikinci şəxs cəm əvəzliyinin pratürk formasını *siz, si:s* şəklində bərpa edirlər. Yeni *biz* və *siz* əvəzlilikləri simmetriya şəklində yaranmışdır. *Siz* əvəzliyinin tərkibi dəyişmədən şəkilçi mövqeyində işlənmişdir. Lakin *-süz* ilə *-sünüz* şəkilçisinin ixtisar *-si:z* variantını eyniləşdirmək olmaz. İkinci forma *n* səsinin düşməsilə iki sait birləşərək uzun tələffüz olunması nəticəsində meydana çıxmışdır.

-sünüz⁴ ədəbi dil forması, *-süz* isə onun sadələşmiş danışiq variantıdır. Türk dillərinin uzun inkişaf dövrlərində bu şəkilçi az işlənsə də, tərkibi dəyişməmiş, sabit qalmışdır. Yazılı abidələrdə şəkilçinin ədəbi dil forması deyil, danışiq variantı çox işlənmişdir: ...*ərən* (küç alp.) *ərsiz atınız Urı bəğsiz* “İgidlər igidisiniz, Adınız – Urı bəysiz” (Yenisey, 26-cı abidə, ön tərəf, 3-cü sətir),

Dedi axirət *xatunisüz* bu gün (Əsrarnamə).

Nə yigitlərsüz, – *deyübən* sorələr (S.Fəqih, s.129).

Cariyə sordi kimin *oğlanlarırsüz*... ey əzizlər elə məlum olur ki, siz Müslüm *övladlarırsüz* (M.Füzuli, Həqiqətül-süəda).

-sünüz⁴ şəkilçisinin tərkibi sən//sın əvəzliyindən və arxaik kəmiyyət şəkilçisi *-z, -dan* ibarətdir. *-sın, -san, -sıq, -suv* türk dilləri-

nin fonetik qanunağunluqlarına görə variantlardır. Sibir türklərinin dilində *-z* elementinin əvəzinə *-r* işlənir ki, bunu da N.K.Dmitriyev *z*-nin variantı adlandırır [2, s.12]. Qazax, Qaraçay-balkar, qırğız, özbək və Qaraqalpaq dillərində şəkilçinin tərkibində *-z* və *-lar*² şəkilçiləri paralel işlənir.

B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva həmin şəkilçinin *si+niz* tərkib hissələrinə ayrılması ehtimalını da irəli sürürlər. Onların qənaətinə görə, burada *-si* hissəsi felin arzu şəklinin qədim *-ası* şəkilçisinin təsiri ilə yarana bilər: *alasıınız, alasığız* [16, s.150]. Göstərilən nümunələrdə arzu şəklinin əlaməti *-a* şəkilçisidir. *-ası* şəkilçisi qəbul etmiş fellər ikinci şəxs cəmdə *-alasıınız//alasıınız* şəkillərində işlənir. Buna görə də yuxarıdakı fikir inandırıcı deyildir. *-si* hissəsini sən əvəzliyinin qədim *-si* şəkli kimi izah etmək mümkündür.

İkinci şəxs cəmin qrammatik forması digər Altay dillərində eyni yolla əmələ gəlmişdir. Həmin mövqedə monqol dilində işlənən *-ta, -ta, -t*, tunqus-mancur dillərindəki *-san, -sun, -ün* şəkilçiləri də ikinci şəxs tək əvəzliyinə *-n, -t* kəmiyyət şəkilçilərini əlavə etməklə düzəlir [1, s.60].

Koreya dilində isə birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri işlənir. Bu dildə *sən* əvəzliyinə *sinim* “yoldaş”, *si+at, sigat* (qadınların hökmdara müraciət forması), *sinom* (kişilərin bir-birinə müraciəti) ifadələri uyğundur [12, s.69].

ƏDƏBİYYAT

1. Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. Москва, 1981.
2. Дмитриев Н.К. К истории аффиксов сказуемости // ИСГТЯ, ч.2, Москва, 1956.
3. Дмитриева Л.В. Язык барабинских татар. Ленинград, 1981.
4. Hacıyev T. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi (nam.disser.). Bakı, 1961.
5. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, APİ nəşri, 1979.
6. İslamov M. Türk dillərində əvəzliliklər. Bakı, 1986.
7. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960.
8. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956.
9. Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. Москва, 1979.
10. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. Среднеазиатский ареал. Москва, 1975.
11. Рагимов М. О книге «Азербайджанская диалектология» // ВДТЯ, т. 2, Баку, 1960.
12. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Москва, 1957.
13. Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı, 1961.
14. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Москва, 1955.
15. Садыхов Б. О некоторых кыпчакских элементах в айрумском говоре азербайджанского языка // ВДТЯ, Баку, 1966.
16. Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика

- тюркских языков. Москва, 1986.
17. Согтаев А. Имя существительное в карачаево-балкарском языке. Нальчик, 1968.
18. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1967.
19. Ширалиев М. Кыпчакские элементы в азербайджанском языке (на материале диалектов и говоров) // Исследования по грамматике и лексике тюркских языков. Ташкент, 1965.

İXTİSARLAR

Ağ. — Ağdam
 Ağc. — Ağcabədi
 B. — Bakı
 Cəb. — Cəbrayıl
 Cəl. — Cəlilabad
 Çəm. — Çəmbərək
 Dər. — Dərbənd
 Gəd. — Gədəbəy
 İr. — İrəvan
 Q. — Qax
 Qb. — Quba
 Qaz. — Qazax
 Lən. — Lənkəran
 Min. — Mingəçevir
 Muğ. — Muğan
 Nax. — Naxçıvan
 Ş. — Şəki
 Şəm. — Şəmkir
 Təb. — Təbriz
 Zaq. — Zaqatala
 Zən. — Zəngilan
 Zb. — Zəngibasar
 Zər. — Zərdab

ЛИЧНЫЕ ОКОНЧАНИЯ II ЛИЦА В ГОВОРАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

М.А.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается происхождение личных окончаний II лица, имеющих в говорах отличительное от литературного употребления. Прослеживается история каждого из этих окончаний, определяется их ареал в говорах азербайджанского языка и современных тюркских языках. Наличие элементов у, ğ, v в составе окончаний связывается с историей развития велярного звука ɣ.